

Özgün Makale

Arkaik ve Klasik Dönem’de Propontis Çevresindeki Kültler ve Kutsal Alanlar¹

Cults and Sanctuaries around the Propontis in the Archaic and Classical Periods

Hüseyin ERPEHLIVAN²

Öz

Bu makale, Anadolu’nun kuzeybatısındaki Propontis etrafındaki, Arkaik ve Klasik Dönemlerdeki kültürler ve kutsal alanlarla ilgili bir değerlendirme sunmayı amaçlamaktadır. Propontis çevresindeki topraklar Arkaik ve Klasik Dönemlerde, Thrakia ve Troas, Mysia, Bithynia veya Hellespontos Phrygiası olarak bilinir. İlk olarak, bölgenin etnik çeşitliliği ve yerleşim karakteri tanıtılmıştır. Girişin ardından, Propontis çevresindeki kutsal alanlar ile ilgili bulgular analiz edilmiştir. Çalışma kapsamında sadece antik kaynaklar değil aynı zamanda bir kutsal alanla ilişkilendirilebilecek yayınlanmış eserler de değerlendirilmiştir. Sonuç olarak, Arkaik ve Klasik Dönemlerde Propontis çevresinde yer alan kültürlerin çeşitliliği ve kutsal alanların özellikleri hakkında çıkarımlar yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kültler, Kutsal Alanlar, Propontis, Arkaik, Klasik.

Abstract

This article aims to present an evaluation about the cults and the sanctuaries in the Archaic and Classical Periods in vicinity of the Propontis which is located in the northwest of Anatolia. The lands around the Propontis are known as Thrakia and Troas, Mysia, Bithynia or Hellespontine Phrygia in the Archaic and Classical Periods. Initially, ethnical diversity and settlement patterns of the region have been introduced. Following the introduction, the sanctuaries around the Propontis and related findings are analysed. Within the scope of the study, not only ancient sources but also published artefacts which could have been related to a sanctuary have been assessed. In conclusion, inferences about the diversity of cults around the Propontis and the features of sanctuaries in the Archaic and Classical Periods, were tried to be carried out.

Keywords: Cults, Sanctuaries, Propontis, Archaic, Classical.

Giriş

Makale Propontis çevresindeki Arkaik ve Klasik Dönem kültürleri ve kutsal alanları üzerine değerlendirmeler içermektedir. Bilindiği üzere Propontis, Marmara Denizi’nin antik ismidir. Antik

¹ Makale başvuru tarihi: 21.01.2019, makale kabul tarihi: 21.02.2019.

² Doktor Öğretim Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, huseyinerpehlivan@gmail.com. ORCID ID: 0000-0002-7612-7118.

Makalenin ilham kaynağı olan, değerli hocam Prof. Dr. Zeynep Koçel Erdem’e, yazıtların çevirilerindeki yardımları için Arş. Gör. Haralambos Nikolayidis’e ve Tekirdağ çevresindeki buluntular hakkındaki görüşlerini benimle paylaşan Arş. Gör. H. Arda Bülbül’e teşekkür ederim.

Çağ deniz yollarının oldukça işlek olması sebebiyle ticari bağlantılar kadar kültürel bağlantılar ve iletişim de deniz çevresinde son derece gelişmiştir. Bu sebeple Propontis makale kapsamında bütün bir bölge olarak değerlendirilmiştir.

Anlatılan bölge sınırlarına Hellespontos (Çanakkale Boğazı) dâhil edilmemiştir. Bu sebeple metindeki anlatım sırası Parion ile başlar. Propontis'in güney ve doğu kıyıları yani Anadolu topraklarındaki kentler ve bulguları, Bosporos'a (İstanbul Boğazı) doğru ilerleyen bir sıra ile Kalkhedon'a kadar anlatılacaktır. Bosporos'un her iki yakası Byzantion ve Kalkhedon'un territoriumuna girdiği için makale kapsamında incelenmiştir. Propontis'in kuzey kıyılarındakiler ise Bosporos'dan başlayarak batıya, Hellespontos'a doğru ilerleyen bir sıra ile Perinthos ve Bisanthe'ye kadar değerlendirilecektir. Tüm bunların yanı sıra bölgenin kuzeybatısında yer alan Ganos çevresi, Prof. Dr. Zeynep Koçel Erdem tarafından yayına hazırlanmakta olduğundan kapsam dışında bırakılmıştır.

Propontis ve etki alanındaki bölgelerde, incelenen dönem içinde pek çok farklı etnik yapı ve kültür dikkati çeker. Antik kaynaklara göre bölge çevresindeki koloni kentleri Megara ve çeşitli İon kentlerinden gelen Hellenleri barındırmaktadır. Antik kaynakların yanı sıra bu halkların kanıtı olarak Dor ve İon lehçelerindeki yazıtlar gösterilir. Kentlerin Hellenler dışındaki sakinleri, nitelikleri ve toplam nüfusa oranları tartışmalı olsa da, bölgelerin Hellenler öncesindeki yerli halklarından oluşuyor olmalıdır. Propontis çevresindeki kırsal bölgelerde ise kuzeyde Thraklar, kuzeydoğuda Bithynler yaşamakta, güneydoğu ve güneyde ise Mysler, Phrygler ve Lydlerden oluşan karmaşık bir yapı olduğu bilinmektedir. Ayrıca bölgeye M.Ö. 6. yüzyılın ortasından itibaren yerleşen Perslerin, özellikle Propontis'in güney kırsalında ve zaman zaman bazı kentlerde ege-men kuvvet oldukları bilinir.

Çalışma Arkaik ve Klasik Dönem içinde kalan, yaklaşık M.Ö. 8-4. yüzyıl bulguları üzerinden yapıldığından dolayı elde çok fazla kanıt yoktur. Buna rağmen antik kaynaklar, yazıtlar, sikkeler, heykel ve kabartmalar içerdikleri kültürel veriler açısından değerlendirilecek ve bölge içindeki dağılımları incelenecektir (Harita 1, Tablo 1).

Harita 1: Metinde Anılan Kentler ve Kutsal Alanlar.

Kült	Epithet	Yerleşme	Temsil	Kaynak
Ana Tanrıça		Prokonnesos	Kült Heykeli	Paus. VIII.46.4
Ana Tanrıça?		Kalkhedon / Göztepe	Kutsal Alan?	Türkoğlu, 2017 ışığında yazarın teorisi
Ana Tanrıça?		Miletopolis	?	Erpehlivan 2018; Şahin, 2000
Meter	Dindymene	Kyzikos	Tapınak	Apoll. Rhod. I.1092 vd.
Meter	Plakiane	Plakia	Tapınak	BMC Mysia, Placia 1-5; Hasluck, 1910
Kybele		Kyzikos	?	Koçhan, 2002
Kybele		Daskyleion	Tapınak	Bakır, 2004
Kybele		Byzantion / Hieron	Tapınak	Dion. Byz. 75
Kybele		Perinthos	Kutsal Alan?	Bülbül, 2019; Dumont, 1892
Aphrodite		Miletopolis	?	Schwertheim, 1983
Apollon	Aktaios	Parion	Sunak	Strab. XIII.1.13, X.5.7; BMC Mysia, Parium 40 vd.
Apollon	Aktaios	Adrasteia	Kehanet Merkezi	Strab. XIII.1.13
Apollon	Pythios	Zelea	Kutsal Alan	Lolling, 1881
Apollon		Prokonnesos	Baş Tanrı	Avram, 2004
Apollon		Kyzikos	Baş Tanrı	Avram, 2004
Apollon	Karneios	Miletopolis	?	Schwertheim, 1983; BMC Mysia, Miletopolis 1-5
Apollon		Kios	Baş Tanrı	Arist. frag. 136 (506); Plin.nat. V.144; BMC Bithynia, Cius 1-16
Apollon	Pythios veya Khresterios	Kalkhedon	Kutsal Alan?	Avram, 2004
Apollon		Byzantion	Baş Tanrı	Schönert-Geiss 1970; Loukopoulou ve Łaitar, 2004
Artemis	...	Adrasteia	Kehanet Merkezi	Strab. XIII.1.13
Artemis		Zelea	Baş Tanrıça	BMC Troas, Pl. XVI/13
Artemis	Orthosia	Byzantion	Sunak	Hdt. IV.87
Artemis?		Vezirhan-Gülümbe	Kutsal Alan	Neumann, 1997; Karagöz, 2013
Ateş Kültü		Daskyleion	Kutsal Alan	Bakır, 2011
Athena		Kyzikos	Tapınak	Anth. Grec. VI.342
Athena		Miletopolis	?	BMC Mysia, Miletopolis 1-5
Athena		Kios	Kutsal Alan	Corsten, 1985
Athena	Skedasias	Byzantion / Unkapanı	Sunak	Dion. Byz. 16-19
Dionysos		Byzantion	Tapınak	Hdt. IV.87
Eirene		Miletopolis	?	Schwertheim, 1983
Eros?		Parion	?	Paus. IX.27.1
Hera		Byzantion / Sur Dışı	Tapınak	Dion. Byz. 14
Hera		Perinthos	Baş Tanrıça	Loukopoulou ve Łaitar, 2004; Sayar, 1998
Hera		Heraion Teikhos	Tapınak	Atik, 2016
Herakles		Miletopolis	?	Schwertheim, 1983
Herakles	Aleksikakos	Miletopolis	?	Schwertheim, 1983

Herakles		Kios	?	BMC Bithynia, Cius 33
Herakles		Kalkhedon / Yuşa Tepesi	Kutsal Alan	Xen. Hell. 1.3.7; Makridi, 1929; Blümel, 1966
Herakles?		Kyzikos / Edincik	Tapınak	Erpehlivan 2018
Hermes?		Miletopolis	?	Schwertheim, 1983
Hylas		Kios	?	Strab. XII.4.3
İllithia		Miletopolis	?	Schwertheim, 1983
Kore?		Besbikos	Baş Tanrıça?	Steph. Byz. 165.10-166.5
Mithras		Kios	?	Diod. XX.111.4, BMC Bithynia, Cius 17-23
Nemesis		Adrasteia	Tapınak, Sunak	Strab. XIII.1.13
On İki Tanrı		Kalkhedon / Hieron	Sunak	Pol. IV.39.6
Pluton		Byzantion / Sur Dışı	Tapınak	Dion. Byz. 14
Poseidon		Byzantion	Tapınak	Dion. Byz. 9
Priapos		Priapos	Baş Tanrı	Avram, 2004; IG I ³ 266
Priapos?		Parion	?	Avram, 2004
Sarapis		Byzantion / Hieron	Tapınak	Pol. IV.39.6
Zeus	Khalazios Sozon	Thrakia Kome	?	Hasluck, 1904; Erpehlivan, 2018
Zeus	Polieos	Miletopolis	?	Schwertheim, 1983
Zeus	Olympios	Miletopolis	?	Schwertheim, 1983
Zeus	Agorarios	Miletopolis	?	Schwertheim, 1983
Zeus	Hapsasios	Byzantion / Unkaparı	Tapınak	Dion. Byz. 16-19
?		Kyzikos / Çınarlı Liman	Kutsal Alan?	Laubscher, 1963/1964
?		Sidene	Tapınak	Robert ve Robert, 1950
?		Zeleaia	Kutsal Alanlar	Lolling, 1881
?		Astakos / SEKA	Kutsal Alan?	Bayburtluoğlu, 1967 ışığında yazarın teorisi
?		Kalkhedon	Kutsal Alan?	Blümel, 1940 ışığında yazarın teorisi
?		Byzantion / Yenikapı	Kutsal Alan?	Pasinli, 2009 ışığında yazarın teorisi
?		Tekirdağ'ın Güneyi	Kutsal Alan?	Bayburtluoğlu, 1970 ve Adam-Veleni ve ark., 2016 ışığında yazarın teorisi

Tablo 1: Propontis Çevresinde Arkaik ve Klasik Dönem Kültleri.

Propontis'in Güneyi ve Doğusu

Propontis'in güney ve doğu, yani Asia kıyıları, antik kaynaklarda batıdan doğuya sırasıyla, Troas, Mysia ve Bithynia bölge isimleri ile sıralanırlar. Ancak Arkaik ve Klasik Dönem'e denk gelen Akhaimenid Hâkimiyeti sürecinde bölgenin büyük kısmı Hellespontos Phrygiası Satraplığı içinde kaldığından dolayı bazı kaynaklarda güney bölge (Kıyı) Phrygia olarak da anılır (Skyl. 94). Bölgenin Pers hâkimiyetinden öncesinde ise Lydia Krallığı kontrolünde olduğu bilinmektedir (Hdt. I.28). Akhaimenid Dönemi içinde ise Hellen kentlerinin, özerkliği veya Pers İmparatorluğu, Atina ve Sparta arasında gidip geldikleri antik kaynaklarca anlatılmaktadır.³

³ Detaylı bilgi için bkz. Erpehlivan, 2018, s. 80, vd.

Parion

Hellespontos'dan sonra Propontis'in ilk kentlerinden olan Parion, bugün Çanakkale, Biga, Ke-mer köyünün hemen kuzeyinde yer alır. Kentte bugüne kadarki çalışmalarla Arkaik ve Klasik Dönem'e dair bulgular elde edilmiş olmasına rağmen mimari yapı ve epigrafi alanında pek veri yoktur. Antik kaynaklardan öğrenildiğine göre yakınlarındaki Adrasteia'da bulunan Apollon Aktaios ve Artemis [- -]⁴ kutsal alanın blokları ile Parion'da bir stadion genişliğinde bir sunak inşa edilmiştir (Strab. XIII.1.13, X.5.7). Modern kaynaklarca bu inşa faaliyetinin M.Ö. 4. yüzyılda yapılmış olacağı, MÖ 4. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen bronz sikkelere (BMC Mysia, Parium 40 vd.) (Resim 1) dayandırılarak ileri sürülür (Avram, 2004, s. 992).

Resim 1: Sunak Betimli Parion Sikkesi (BMC Mysia, Parium 40).

Parion'da kentin baş tanrısı olduğu Hellenistik sikkelerle (BMC Mysia, Parium 61) de doğrulanan Apollon Aktaios dışında, Thespia'da olduğu gibi Eros tapımı olduğu Pausanias tarafından aktarılır (Paus. IX.27.1). Eros kültü ve de yakın çevrede yaygın olan Priapos kültünün Hellenistik Dönem öncesinde de kentte var olduğu öne sürülmektedir (Avram, 2004, s. 992).

Adrasteia

Adrasteia, bölgenin Zeleia ile beraber Homeros'da adı geçen yerleşmelerinden biridir. İliada'da Perkoteli Merops'un oğulları Andrestos ve Amphios tarafından komuta edilen gruplardan biri olarak "Adrasteia'da oturanlar" olarak betimlenmişlerdir (Hom. Il. II.828). Adrasteia kenti ve Adrasteia Ovası Strabon'un aktarımına göre Parion ve Priapos'un arasında konumlanmıştır (Strab. XIII.1.13). Modern kaynaklarda bölgenin, Granikos Ovası'nda olduğunu ve de Çanakkale, Biga, Örtülüce köyü üzerine lokalizasyonunu önermektedir (Avram, 2004, s. 976). Ancak son yıllarda yapılan detaylı çalışmalar ile aynı bölgede Çakırlı - Kocagür köyleri arasındaki yolun doğusunda bulunan Gavarıcı Tepe üzerine yüzey araştırmalarında tespit edilen duvarlar ve Arkaik ile Klasik Dönem seramikleri ve pişmiş toprak figürin parçaları ışığında önerilmektedir (Körpe, 2010, s. 349).

Strabon, bölge ve kentin ismini burada bir Nemesis tapınağı kuran Kral Adrastos'dan aldığını Kallisthenes'e atıfta bulunarak aktarır. Yine bu aktarıma göre kentte Apollon Aktaios ve Artemis

⁴ Hellence aslında, Artemis sonrasında gelen kısımlar tam okunamadığı için çevirmen tarafından: "deniz kenarında", "Pityeia yönünde" ya da "Paktye yönünde" olmak üzere üç farklı öneri getirilmiştir.

[- -] kâhini vardı ve zamanla bunlar kutsal alanlar kaldırılarak Parion'a taşınmış ve parçalar orada Hermokreon tarafından yeniden inşa edilen sunakta kullanılmış, ayrıca Zeleia'da olduğu gibi kâhin de kaldırılmıştır. Strabon'un döneminde ne Adrasteia'daki tapınak ne de Nemesis tapınağına dair bir kalıntı yoktur (Strab. XIII.1.13). Strabon'un aynı pasajda Antimakhos'dan yaptığı alıntıya göre ise Adrastos, Aisepos yakınlarına Nemesis'in sunağını yaptırmış ve tanrıça burada Adrasteia ismi ile tapınım görmektedir.

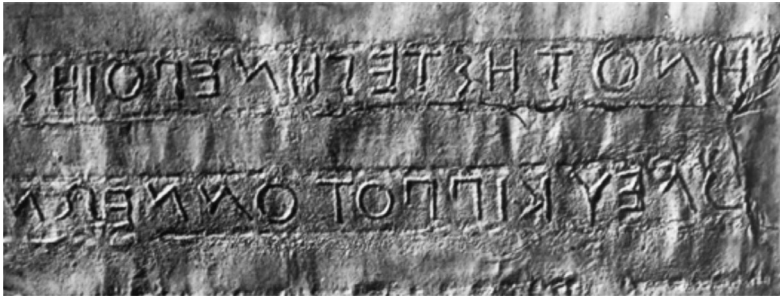
Priapos

Priapos antik kenti Parion ve Kyzikos arasında, bugün Çanakkale, Biga, Karabiga'nın doğusunda, doğuya doğru uzanan burnun üzerinde yer almaktadır. Kentin tanrının isminden devşirilmesi yerine direkt olarak tanrının adı ile adlandırılması ve bu kültün sadece yakın çevrede tapım görmesi sebebiyle Priapos'un kentin baş tanrısı olduğu ileri sürülmektedir (Avram, 2004, s. 993). Attika Delos Deniz Birliği'nin M.Ö. 446/5 tarihli listesinde de (IG I³ 266) aynı isimle kayıtlı olduğundan ötürü Priapos kültünün bu dönemde de var olduğu söylenebilir.

Sidene

Granikos Ovası'nda yer alan küçük yerleşmelerden olan Sidene'nin ismi yalnızca Strabon'da geçer. Burada Strabon Sidene'yi bir örneklemede kullanarak anar. Pasaja göre; etrafı surla çevrili bir kent olan Sidene, buranın tyranı Glaukias sebebiyle Kroisos tarafından yıkılmış ve yeniden kenti kurmaya çalışacak olanlar da lanetlenmiştir (Strab. XIII.1.42). Granikos Ovası'nda yer aldığı önceki çalışmalar ile ortaya konmuş kentin lokalizasyonu, Granikos Yüzey Araştırmaları sırasında, Çanakkale, Biga, Bahçeli köyü yakınlarına, burada bulunan MÖ 6. yüzyılın sonlarından geç olmayan seramikler ışığında, konumlandırılmıştır (Körpe, 2010, s. 599-600).

Kent ile ilişkilendirilen buluntularından bir diğeri de 1947 yılında Biga civarından bulunarak İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ne kazandırılan ve bugün müzede 4933 envanter numarası ile korunan İon sütun gövdesi ve başlığıdır. Yazıt, İon lehçesi ile boustrophedon şekilde yazılmış ve MÖ 6. yüzyıla tarihlenmiştir (Robert ve Robert, 1950, s. 78). Jeffery ise yazıtın paralel örnekler ışığında, MÖ 6. yüzyılın son çeyreğinden erken olamayacağını söyler (Jeffery, 1963, s. 367). Sütunlardan birinin üzerindeki yazıtta “[Sideneliler?] çatıyı, destekçileri ile beraber, kutsal alanlar-

Resim 2: Sidene Tapınak Yazıtının Mulajı (Robert ve Robert, 1950, Pl. X).

dan ve (kurban) derilerinden elde edilen gelir ile yaptı. Leukippos oğlu [- -] tapınağı kendi eliyle tamamladı” yazmaktadır (Resim 2). Dolayısıyla sütunların bulunduğu yerde MÖ 6. yüzyılın son çeyreğinde İon düzeninde bir tapınak olduğu kanıtlanmaktadır ancak tapınağın hangi tanrıya adandığına dair bilgi yoktur.

Zeleaia ve Çevresi

Antik kaynaklara göre bölgenin en eski kentlerinden olan Zelea'nın adı İliada'da Troialıların müttefiki olarak geçer (Hom. Il. II.824, IV.103,121). Lokalizasyonu tam net olmasa da genellikle Balıkesir, Gönen, Sarköy yakınlarındaki Üvecik Tepe üzerine önerilir. Kentin bir Hellen kolonisi olduğuna dair bilgi olmamakla beraber zamanla Hellenleşmiş olabileceği ileri sürülür (Avram, 2004, s. 995).

Kentteki kültler ve kutsal alanlar ile ilgili önemli bilgiler M.Ö. 334 yılının hemen sonrasındaki sürece ait bir yazıt üzerinden gelir (Lolling, 1881, ss. 58-61). Yazıtın 36-37. satırlarında Apollon Pythios kutsal alanı, 38. satırında da muhtemelen kentte konumlanmış diğer kutsal alanlar⁵ anılmaktadır (Collitz ve Bechtel, 1905, s. 652). Strabon, tarihsel süreç içinde zamanla önemini kaybeden kentteki kehanet merkezinin kendi döneminde, tıpkı Adrasteia'daki kehanet merkezi gibi kaldırılmış ya da taşınmış olduğunu bildirir (Strab. XIII.1.13). Aynı yazıt üzerinde, edilen yeminler sırasında geçen Artemis ibareleri ile de kentteki kültün varlığını kanıtlamaktadır. Kültler ile ilgili bir detay da kentin bir süre darp ettiği sikkelerden gelir (BMC Troas, Pl. XVI/13). Bu sikkeler üzerindeki ön yüz betimlerinde profilden, stephaneli bir kadın başı, arka yüzde ise profilden bir geyik görülür. Şüphesiz ki betimler Artemis'i tasvir etmekte ve onun kentin baş tanrıçası olduğunu kanıtlamaktadır.

Prokonnesos

Marmara Adası ismi ile bilinen ve bölgenin önemli bir mermer kaynağı olan ada antik Prokonnesos olarak lokalize edilir. Ada üzerindeki merkez yerleşim ise tartışmalıdır. Strabon tarafından eski Prokonnesos ve kendi dönemindeki olmak üzere iki Prokonnesos kenti anlatılır. Kendi döneminde olan için yakınında mermer ocakları olduğu aktarılır (Strab. XIII.1.16). Buna göre adanın Strabon dönemi merkezi kuzeydeki Saraylar, eski yerleşimi ise güneybatıdaki Marmara ilçe merkezi olarak düşünülebilir.

Strabon tarafından Miletos kolonisi olduğu aktarılan Prokonnesos kentinin (Strab. XIII.1.12), diğer koloni kentlerinde olduğu gibi baş tanrısının Apollon olabileceği öne sürülür (Avram, 2004, s. 993). Demosthenes tarafından, Atina'da Molon'un arkhon olduğu, Metageitnion ayınının 24. günü (MÖ 362/1, Eylül) yapılan toplantıda ele alınan konulardan biri olarak Prokonnesos ile Kyzikos arasında yapılan savaşta Prokonnesosluların yardım istediği anlatılmaktadır (Demosth. 50.5). Bu savaş sonrasında galip Kyzikosluların, Prokonnesos'dan altın ve hipopotam dişinden yapılmış kült heykelini aldıkları Pausanias tarafından aktarılır (Paus. VIII. 46.4). Pausanias'da Meter Dindymene olarak betimlenen kült heykeline göre Kyzikos'da olduğu gibi Prokonnesos'da da Ana Tanrıça kültü olduğu anlaşılmaktadır.

Öte yandan, değerlendirilen dönemlerde darp edilmiş Prokonnesos sikkelerinin ön yüzlerinde yer alan kadın başı bazı kaynaklarda Aphrodite olarak değerlendirilir (Avram, 2004, s. 994). Ayrıca bir tipte, ön yüzde at protomu kullanıldığı da bilinir. Dönemin sikkelerinin arka yüzlerde ise oinokhoe ve geyik kullanılmıştır (Thompson, 1965, s. Pl. I). Özetle, Prokonnesos sikkeleri, ön yüzde tasvir edilen tanrıça haricinde, kültler açısından pek net bilgiler vermemektedir.

⁵ Bahse konu olan yazıtta kentteki diğer kutsal alanlar; “ἄρχοντας ἐς τὰ ἱερὰ τὰ δημόσια” (kamusal alanlardaki kutsal alanların arkhonları) şeklinde geçmektedir.

Kyzikos ve Çevresi

Arkaik ve Klasik Dönem ve hatta sonrasında da Propontis çevresinin en büyük kentlerinden biri olan Kyzikos, bugün Arkontnesos'un (Kapıdağ Yarımadası) en güney noktasında, kıstağın hemen kuzeyinde yer alır. Stratejik konumu ve işlek limanları bakımından kent, çevresinin de otoritesi konumundadır. Kent yalnızca tarihsel önemi değil aynı zamanda bugün elde olan kültürel bulgular bakımından da bölge içinde zengin bir konumdadır.

Kentin kültürleri ile ilgili en eskiye dair bilgiler Argonautika'dan gelir. Seyahatleri sırasında, fırtınalar yüzünden Kyzikos'da kalan ve denize açılmak için uygun rüzgârları bekleyen Argonautlar, bu istekleri için Dindymon'un tepesindeki tapınağa gidip Meter'i yatıştırmalıydılar (Apoll. Rhod. I.1092 vd.) Pasajdan da anlatıldığı üzere kent yakınlarındaki Ana Tanrıça kültürünün eski dönemlere kadar uzanmış olabileceğini düşündürmektedir. Ancak araştırmaların eksikliği dolayısıyla sadece şehrin dışında olduğu bilinen tapınak arkeolojik açıdan henüz tespit edilememiştir. Dindymon, Kyzikos'un hemen kuzeyinde yer alan Dedebayır ve Adamkaya tepeleri ile çift zirveli bir dağ olarak tanımlanır. Dedebayır'da yapılan araştırmalar kaba taşlarla yapılmış yapı kalıntıları ve eski Yörük mezarları olduğu anlatılır (Hasluck, 1910, s. 23, dipnot 1). Hasluck, görkemli bir tapınak yapısına rastlanmaması hususunu, kültürün bir zaman sonra dağdaki primitif tapınaktan daha aşağıya ya da kent içinde daha gösterili bir kutsal alana taşındığı teorisi ile açıklamaya çalışır (Hasluck, 1910, s. 23). Bizans kaynaklarına göre ise bölgedeki bir kilise tapınağın üzerine yapılmıştır. Yine kendisi tarafından yarımada'nın kilise yapılarında antik kalıntılar ve kiliselerin özellikle şifacılık faaliyetlerinde antik kültür dair detaylar sorgulanmış ancak kesin çıkarımlar yapılamamıştır (Hasluck, 1910, s. 24 vd.).

Ana Tanrıça'nın yanı sıra Kyzikos'un Asia'da ilk Athena tapınağını yapan kent olduğu anonim bir epigramda geçmektedir (Anth. Grec. VI.342). Şüphesiz ilk Athena Tapınağı'nı yapıp yapmadığı tartışmalı olsa da metne göre kentte eski bir Athena Tapınağı olması kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca Kyzikos sikkeleri içinde MÖ 5. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen elektron hektelerde, ön yüzde miğferli Athena başı yer alır (BMC Mysia, Cyzicus 18-20).

Baş tanrısının Apollon olduğu kabul edilen kentte, Arkaik ve Klasik Dönem içinde, sikkelerden Kore Soteria ve Pan, sikkeler ve geç dönem yazıtlarından Poseidon, Arkaik kabartma ışığında Herakles ve de Anthesteria festivalleri ışığında Dionysos kültürünün var olduğu düşünülmektedir (Avram, 2004, s. 985).

Kyzikos'daki kültürlerle ilişkilendirilebilecek arkeolojik buluntular arasında yontular da vardır. Bugüne kadar bulunmuş Arkaik heykeller Propontis bölgesinin en zengin koleksiyonlarından birini oluşturmaktadır. Bu eserlerden ilki bir kourostur. Literatürde Kyzikos Kourosu olarak bilinen eserin bir kutsal alan hediyesi olabileceğini ilk kez Laubscher ortaya atmıştır. Bahse konu olan kouros bugün Erdek ilçe merkezinin güneydoğusunda yer alan Çınarlı Limanı'ndaki kazıda ortaya çıkarılmıştır (Laubscher, 1963/1964). Bu eserin yanı sıra bir kouros da Erdek'in batısından⁶ bulunmuştur. Söz konusu eser kent dışında yapılan bir yol çalışması sırasında bir mezar steli ile beraber bulunmuştur. M. J. Mellink'e göre eserler Kyzikos'dan getirilmiş olmalıdır (Mellink, 1977, s. 313). MÖ 6. yüzyılın ikinci çeyreğine tarihlendirilen eserin bir mezar steli ile yan yana bulunması sebebiyle nekropol buluntusu olması ihtimali daha olası görülür (Meral, 2007, s. 362).

⁶ M. J. Mellink tarafından N. Fıratlı'ya dayandırılan bilgiye göre eser Erdek'in batısından bulunmuştur ancak Erdek ilçe merkezinin batısı Marmara Denizi ile çevrilidir. Dolayısıyla eser ya Erdek'in doğusundan ya da Kyzikos'un batısından bulunmuş olmalıdır.

Kyzikos kent çevresinden bulunmuş ve kültle ilgili bir eser de İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde 1211 envanter numarası ile kayıtlı kabartmadır. Eserin bir benzeri de Bursa Arkeoloji Müzesi'nde 3115 envanter numarası ile korunmaktadır. Gerek boyutlar gerekse üslup olarak benzeşen eserlerin ikisi de Kyzikos'un güneybatısındaki yüksek tepeler üzerinde konulanmış Edincik'den gelmektedir. MÖ 6. yüzyılın sonlarına tarihlendirilen İstanbul'daki kabartma,

Resim 3: Edincik Buluntusu Rölyefler (Erpehlivan, 2018, Resim 6.81).

Edincik'de yıkılmış Ermeni kilisesi taşlarının arasından, 1900'lerin başında bulunmuştur (Hasluck, 1902, s. I). Bursa'daki eser ise 1974 yılında satın alma yoluyla müzeye kazandırılmıştır. Kabartmaların benzerlikleri bakımından aynı bloğa ya da yapıya ait olmaları düşünülebilir ki eğer öyle ise parçalar bir tapınağa ait metop ya da frize ait olmalıdır. Ayrıca blokların Kyzikos'un 5 km. güneybatısında ve denizden 200 m. yükseklikteki sarp bir tepe üzerinde bulunmuş olmaları burada bir kutsal alan ve tapınak olabileceğini düşündürür. Şayet bloklar Edincik'e Kyzikos'dan yapıtaş olarak getirilmişse bile Kyzikos kent alanındaki bir tapınağa ait bloklardır (Erpehlivan, 2018, s. 177) (Resim 3).

Kyzikos kent alanından ise 1994 yılında yapılan yüzey araştırmaları sırasında yüzeyde, giyimli bir kadın heykeli bulunmuştur. Buluntu noktasında gözle görülür bir yapı kalıntısı olmadığından dolayı eserin akropolisten gelmiş olabileceği üzerinde durulur. M.Ö. 6. yüzyılın ikinci çeyreğine tarihlendirilen eserin, Kybele kültü ile ilişkili olduğu ileri sürülmektedir (Koçhan, 2002, s. 376, dipnot 9). Ayrıca yine kent alanı ve yakınlarından bulunan columna caelata (Akurgal, 1965), aslan ve boğa kabartması, İon sütun başlığı parçaları (Hasluck, 1902, s. No. II, V, VI), akroterler ve kymation parçaları (Koenigs, 1981, ss. 122-128), kent alanı içindeki anıtsal yapılara kanıt sayılabilir.

Kyzikos yakınlarında bulunan Thrakia Kome, 20. yüzyılın başlarında bölgede çalışan Hasluck tarafından, bölgede bulunan bir yazıt ile Çalışkanlar (eski Mamun) köyüne lokalize edilmiştir (Hasluck, 1910, s. 50). Söz konusu olan yazıt, Zeus Khalazios Sozon adak steli olup M.Ö. 1. yüzyıla tarihlendirilmiştir (Hasluck, 1904, ss. 21-23). Son yıllarda yapılan çalışmalarla yerleşim tarihinin MÖ 4. yüzyıla kadar gitmesi (Erpehlivan, 2018, s. 162, ss. 207-208) buradaki kültürün erken dönemlerde de var olabileceğini düşündürür.

Daskyleion

Daskyleion, bugün Manyas Gölü'nün güneydoğusunda Ergili köyü yakınlarındaki Hisarteppe üzerinde konumlanmıştır. Phryg, Lyd ve Pers dönemlerini barındıran yerleşme, özellikle bölgenin kültürel çeşitliliğini göstermesi bakımından son derece önemli bir örnektir.

Daskyleion'da Pre-Akhaimenid evre olarak değerlendirilen bölümlerde Phryg kültürüne dair önemli veriler tespit edilmiş, Phrygçe yazıtlar dışında kült ile ilgili veriler de ele geçmiştir. M.Ö. 8. yüzyılın sonuna tarihlenmiş tapınak temelleri, taş plakalarla örtülü kült kanalı, M.Ö. 7. yüzyılın ortasında yapılmış bir tapınak modeli, bothros ve kült eşyaları kentteki Kybele kültürünün kanıtı olarak değerlendirilir (Bakır, 2004, s. 57 vd.).

Akhaimenid Hâkimiyeti ile beraber yerleşme, bölgenin satraplık merkezi olmuştur. Bununla beraber yerleşme üzerinde Pers kültürüne dair kalıntılar ve detaylar ortaya çıkar. Yapılan çalışmalarla Pers kültürleri ile ilgili de önemli verilere ulaşılmıştır. Yerleşmenin üst platosunun güneyinde ortaya çıkarılan kutsal alan, Zoroastrianizm ile ilişkilendirilerek "Ateş Kültü Kutsal Alanı" olarak değerlendirilmiştir. Kutsal alan, düzgün taşlarla döşeli iki yürüme yolu, yollara arasında bir kanal, yolların bağlandığı bir apsis ve orta kısımda konumlanmış bir ateş çukurundan oluşmaktadır. Kutsal alanın yakılarında düzeltilmiş anakayadan taş altlıklar ve adak çukurları oyulmuş ve bu çukurlar taşlar ile kapatılmıştır. Kazı buluntuları ışığında MÖ 530-400 yılları arasında kullanım görmüştür (Bakır, 2011, ss. 81-83).

Akhaimenid Dönemi sonrasında Daskyleion'da Hellenistik Dönem içinde tüm yakın çevresinde olduğu gibi Ana Tanrıça Peismatene ile ilgili buluntular ele geçmiştir (Tanrıver, 2012; Çevirici, 1998). Hellenistik buluntular ile beraber, Phryg Dönemi'nden de bilinen Ana Tanrıça kültürünün bölgede uzun süre tapım gördüğü anlaşılmaktadır.

Plakia

Bugün tam lokalize edilmemiş ancak antik kaynaklarda konumu Rhyndakos ile Kyzikos arasında verilen (Skyl. 94; Plin.nat. V.40.142; Mela 1.98) Plakia'nın lokalizasyonu genellikle Bursa, Karacabey, Kurşunlu köyüne önerilir. Plakia, M.Ö. 4. yüzyılda ön yüzünde sur taçlı Meter başı, arka yüzünde avını parçalayan aslan, boğa ve thymiaterion betimleri bulunan bronz sikkeler darp etmiştir (BMC Mysia, Placia 1-5; SNG von Aulock, 1432; SNG Cop., 543-545). İsmi Kyzikos'daki M.Ö. 1. yüzyıl yazıtlarından bilinen, Meter Plakiane'nin kutsal alanını, Kurşunlu'da görülen aslan heykeli parçaları ve diğer mimari parçalar ışığında, manastırın olduğu noktaya önerilmektedir (Hasluck, 1910, s. 52). Manastırın altında çok sayıda mimari parça bulunduğu başka kaynaklar tarafından da rapor edilmekte ve buraya Poseidon tapınağı önerilmektedir (Carabella, 1879, s. 215). Ancak tüm bu teoriler bugün arkeolojik kaynaklar tarafından henüz doğrulanamamıştır.

Miletopolis

Bursa, Mustafakemalpaşa, Tatkavaklı köyü yakınlarında Melde Bayırı Mevkii'ne lokalize edilmiş Miletopolis, çevresinin önemli kentlerindedir. Kentin kültürleri ile ilgili olabilecek ilk kaynak, durumu tartışmalı⁷ olan bir MÖ 4. yüzyıl yazıtından gelir. Söz konusu yazıt Hermes, Aphrodite, Zeus Polieos, Olympios ve Agoraios, Apollon Karneios, Herakles ve Herakles Aleksikakos, Eirene ve İllithyia kültlerini anar (Schwertheim, 1983, s. Kat 1). Bu bilgilere ek olarak, kentin bir Miletos kolonisi olduğu düşüncesinden hareketle Apollon, Atina kolonisi olduğu ya da onunla olan ile

⁷ Miletopolis'de bulunmuş bu yazıtın Atina'dan buraya getirildiği ve gezer bir taş olduğuna dair görüşler bulunmaktadır (Habicht, 1999).

yoğun bağlantıları sebebiyle de Athena kültlerinin olması olağandır. MÖ 4. yüzyıla tarihlenen sikkeler üzerinde görülen miğferli Athena başı kentteki Athena kültünün yansıması olarak kabul edilebilir. Athena'nın yanı sıra Apollon betimli sikkeler de kentteki kültü işaret eder (BMC Mysia, Miletopolis 1-5).

Kentten ve yakın çevreden bulunmuş adak stelleri (Şahin, 2000) her ne kadar Klasik Dönem sonrasında tarihlenmiş olsa da, kent alanındaki kurtarma kazılarında bulunan Ana Tanrıça figürinleri (Erpehlivan 2018, ss. 143-144) ile kentteki kültün Klasik Dönem, belki daha erken dönemlerde de var olduğunu düşündürmektedir.

Besbikos-Bysbikos

Besbikos ya da Attika Delos Deniz Birliği tribute listelerinde yazılmış şekli ile Bysbikos, Rhyndakos'un Propontis'e döküldüğü noktanın karşısındaki ada ve üzerindeki kenttir (Skyl. 94). İmralı Adası ya da eski adı ile Kalolimno, bugün askeri bölge olmasından dolayı arkeolojik açıdan çok az araştırılmıştır. Kısa bir süre kent olarak varlığını sürdüren yerleşme, hiç sikke de darp etmemiştir. Kentin kültleri ile ilgili Stephanos Byzantios tarafından, Kyzikoslu Agathokles'den alıntı yaparak anlatılan mitolojik hikâyeye göre; Gigant Besbikos'un attığı taş, rakibi Kore tarafından adaya dönüştürülmüştür (Steph. Byz. 165.10-166.5). Bu bilgidен yola çıkılarak Kyzikos'da da tapım gören Kore kültünün burada da var olduğu ileri sürülebilir.

Myrleia-Brylleion

Myrleia ya da Attika Delos Deniz Birliği tribute listelerindeki yazılmış şekli ile Brylleion, Bursa Mudanya, Hisarlık Mevkii'nde yer almaktadır. Kentin Arkaik ve Klasik dönemlerine dair literatürdeki bilgiler ve arkeolojik veriler (Erpehlivan, 2018, s. 148) mevcut ise de kültlere dair bilgiler yalnızca sikkeler üzerinde yer alan figürlerden yola çıkılarak tespit edilmeye çalışılabilir. Kentin Myrleia ismi ile darp edilen sikkelerine, M.Ö. 202'deki V. Philippos'un tahribi ve kentin adının Apameia olarak değiştirilmesi terminus post quem oluşturur. Bu grup sikkeler üzerinde, Attika ya da Korinth miğferli Athena, defne çelekli Apollon, Persephone, Demeter, Dionysos ve Helios gibi tanrı ve tanrıçaların betimleri görülür (BMC Bithynia, Apamea 1-14). Sikkelerden betimlenen tanrıların kentte saygı gördüğü düşünülebilse de kültlerin kentteki yapıları ve boyutları bakımından çıkarım yapmak mümkün değildir.

Kios

Propontis'in güneydoğu kıyısında, Bursa Gemlik ilçe merkezinin altında yer alan Kios kültler açısından, gerek literatür gerekse arkeolojik anlamda önemli bilgilere sahip bir kenttir. Kentin bir Miletos kolonisi (Arist. frag. 136 [506]; Plin.nat. V.144) olması sebebiyle baş tanrısının Apollon olduğu düşünülür. Bu sava destek olarak Kios'un anakent ile sıkı bağları bazı yazıtlardan bilinir (Erpehlivan, 2018, s. 130). Aynı zamanda kentin darp ettiği, dönem sikkelerin ana birimlerinin en yaygın ön yüz figürü de Apollon'dur (BMC Bithynia, Cius 1-16). Buna rağmen kentteki Apollon kültüne ait yapılar ve detaylar hakkında pek bilgi yoktur. Apollon dışında, kentte bir Athena kutsal alanının varlığı, burada sergilenmek üzere hazırlanmış, M.Ö. 4. yüzyıla tarihlendirilen yazıtlardan bilinmektedir (Corsten, 1985, s. Kat. 1-2). Kentin, Pers soylular tarafından yönetildiği (Diod. XX.111.4) yıllara ait bronz sikkeler üzerinde Mithras başı görülür (BMC Bithynia, Cius 17-23) (Resim 4). Sikkeler ışığında, kentte özellikle Pers nüfusun da etkisi ile Mithras kültünün de olabileceği ileri sürülebilir.

Resim 4: Mithras Betimli Kios Sikkeleri (BMC Bithynia, Pl. XXVIII/13-14).

Kios kültlerine dair bir önemli bilgi de Argoanutika'dan gelir. Kahramanların Kyzikos'dan ayrıldıktan sonra Rhydakos'un ağzını geçtikten sonra Kiosluların topraklarına ulaşırlar. Su almaya giden Hylas burada kaybolur ve Herakles önderliğindeki kahramanlar onu bulamadan bölgeden ayrılmak zorunda kalırlar (Apoll. Rhod. I.1164 vd.). Bu hikâye ile ilgili, kentte Strabon'un döneminde bile dağlara yayılma festivali sırasında, Hylas aranırçasına ormanlarla adının çağırıldığı anlatılmaktadır (Strab. XII.4.3). Yine bununla bağlantılı olarak Herakles'i kentin ktistesisi olarak gösteren Kios sikkeleri vardır (BMC Bithynia, Cius 33). Buna göre kentte bir Herakles kültü olması da kuvvetle muhtemeldir.

Vezirhan-Gülümbe

Resim 5: Gülümbe Steli (Neumann, 1997, Abb. 1, Karagöz, 2013, Abb. 90a).

Makale kapsamında anılan ve genellikle antik kentler ile bağlantılanan kutsal alanların aksine, Propontis'in güneydoğusunda, kırsalda konumlanmış kutsal alan, bir adak stelinden bilinmektedir. Stel, bugün Bilecik il merkezinin 10 km kuzeyinde yer alan Gülümbe köyü civarındaki bir noktada tespit edilmiştir. Eserin önce 1968 yılında bir parçası bulunmuş, kalan parçalar ise 1970 yılı kışında yapılan kazı ile bulunarak stel tümlenmiştir. Söz konusu adak steli bugün İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde 6219+71.27 envanter numarası ile korunmaktadır (Karagöz, 2013, s. 36, s. 95) (Resim 5).

Eserin üzerinde 3 ayrı bölüm olarak tanımlanmış kabartmalar, üstten alta doğru sırasıyla; palmiye başlıklı tanrıça büstü ve her iki yanında aslanlar ve omuzlarında kuşlar, beş kişinin betimlendiği ritüel, iki kişi ve bir yaban domuzunun betimlendiği av sahnesinden

oluşur (Karagöz, 2013, s. 95). Stel üzerindeki yazıtlar ise on üç satır epikhorik alfabe ile yazılmış Phrygçe ve iki bölüm hâlindeki yedi satır Hellençe yazıttır. Stel bölümlerinin aralarına sıkıştırılmış Hellençe yazıtın sonradan eklendiği ileri sürülmektedir ve yazıtlar arasında bilinguallik yoktur. Hellençe yazıtın çevirisi olarak “*Abiktos oğlu Kallias bu ... inşa etti. Her kim ki bu kutsal alanda (τό ιερόν) kötülük yapar ya da bir ağacı devirirse, hayatını kaybedsin ve soyu kurusun. Fakat buraya gelen ve bunu okuyan kişilere iyi talih getsin*” önerilmektedir (Neumann, 1997, s. 29).

En üst sahnedeki kabartmanın İliada’da da geçen (Hom. Il. XXI.470) Yabani Hayvanların Tanrıçası (Artemis) (*πότνια θηρώων*) olduğu hem stelin üzerinde geçen Phrygçe *artimitos* kelimesi hem de ikonografi ışığında değerlendirilmiştir (Neumann, 1997, s. 21). Bundan yola çıkılarak alanda tam niteliği belli olmayan bir kutsal alan olduğu anlaşılmakta ancak özgün ikonografisi ile Artemis’in Anadolu kültürüne yakın olarak Ana Tanrıça gibi bir statüsü olduğu düşünülebilir.

Astakos ve Çevresi

Propontis’in en doğusundaki kent olan Astakos, bugün Kocaeli il merkezinin güneyinde, İzmit Körfezi’nin ise güneydoğu ucunda yer alır. Kentin erken tarihi, müzelerin dönem dönem yaptıkları kurtarma kazılarında bulunmuş seramikler ile desteklenmeye çalışılmıştır (Koçel-Erdem, 2012, ss. 23-25; Bora, 2016, ss. 112-113). Kent kısa bir süre içinde sikke de darp etmiş olmasına rağmen ne kent sikkelerinden ne de diğer arkeolojik buluntulardan kentteki kültürlere dair çıkarım yapmak mümkün olmaktadır.

Körfezin ilginç buluntularından biri de bir kouros başıdır. Arkeolojik konteksti çok yeterli bilgiler içermese de eserin buluntu noktası olarak körfezin kuzeyinde yer alan İzmit Kâğıt Fabrikası gösterilir. Bir süre bölgenin askeri gazinosunda, yanında şimdilerde akıbeti bilinmeyen diğer bir heykel başı ile beraber saklanan kouros başı, bugün Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi’nde 43-67 envanter numarası ile korunmaktadır. Normal boyutların altında yapılmış eser, Batı Anadolu ve diğer Propontis örnekleri ile karşılaştırılarak M.Ö. 540-530 yıllarına tarihlendirilmiştir (Bayburtluoğlu, 1967, s. 334) (Resim. 6).

Eser ile ilgili en ilginç olan husus, körfezin güneyindeki Astakos’dan değil de kuzeyindeki Nikomedia yayılım alanından bulunmuş olmasıdır. Çünkü Astakos nüfusu, MÖ 281’den sonra kurulan Nikomedia’ya yerleştirilmiştir (Strab. XII.4.2). Ayrıca körfezde konumlandığı pek çok kaynak tarafından aktarılan Olbia’nın, Nikomedia ya da Astakos’un eski ismi olduğu iddia edilmektedir. Ancak bu düşünce de Ptolemaios tarafından (Ptol. 5.1.22-24) Astakos, Olbia ve Nikomedia’nın alt alta sıralanması ile çürütülmektedir (Avram, 2004, s. 990). Bugüne kadar yapılan kısıtlı arkeolojik çalışmalarda, Nikomedia kent alanından söz konusu baş haricinde erken dönemlere ait bulgu ele geçmemiştir. Eserin üzerindeki tahribatlar ve harç kalıntıları sayesinde, kullanımı sona

Resim 6: İzmit’te Bulunmuş Kouros Başı (Bayburtluoğlu, 1967, Res. 2).

erdikten sonra, Antik Çağ'da moloz ya da yapı taşı olarak kullanıldığı tespit edilmiştir (Bayburtluoğlu, 1967, s. 332). Şayet eserin buluntu yeri olarak bildirilen İzmit Kâğıt Fabrikası bilgisinde hata yok ise ve de eser başka bir noktadan buraya taşınmamış ise, burada konumlanmış bir Arkaik Dönem kutsal alanına⁸ işaret ediyor olabilir.

Kalkhedon ve Çevresi

Resim 7: Kalkhedon Koresi (Blümel, 1940, Tafel 44).

Bosporos'un girişindeki iki kentten, doğuda konumlanmış olan Kalkhedon bugün Kadıköy üzerinde lokalize edilir. Tamamen modern yerleşimin altında kalmış olmasına rağmen kurtarma kazılarında gelen arkeolojik veriler sayesinde kent tarihi desteklenmektedir (Türkoğlu, 2017, ss. 6-8; Baran-Çelik, 2018, s. 45, vd.).

Kentin bir Megara kolonisi olması dolayısıyla baş tanrısının Apollon Pythios ya da Khresterios olduğu düşünülmekte ve bu tanrıya adanmış kutsal alanın da kentin en eskisi olduğuna dair değerlendirmeler bulunmaktadır (Avram, 2004, s. 981). M.Ö. geç 5. yüzyıl ve 4. yüzyılda darp edilmiş kent sikkelerinin ön yüzlerinde betimlenmiş genç figürün de Apollon olduğu düşünülmektedir (Türkoğlu, 2014, ss. 591-592 So1b-d). Kadıköy'den 1907 yılında bulunmuş ve şu anda Berlin'de korunan bir kore (Blümel, 1940, ss. 20-21) (Resim 7), kentteki kutsal alanlardan birine votiv amaçlı bırakılmış olabilir. Kentte tapım gören tanrılara dair bir veri de bugün İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde

73.68T envanter numarası ile teşhir edilen adak steli parçasıdır. Söz konusu eser kent merkezine yaklaşık 3 km uzaklıkta yer alan Göztepe mahallesinden bulunmuştur. Üzerine henüz detaylı bir çalışma yapılmayan eser, güncel yayınlarda anıldığı üzere M.Ö. 6. yüzyıla tarihlendirilmiştir (Türkoğlu, 2017, s. 68, s. 396). Adak stelinin yanı sıra M.Ö. 3. yüzyıla tarihlendirilen bir yazıttan da kentte Ana Tanrıça kültü olduğu bilinmektedir (Türkoğlu, 2017, s. 68, ss. 332-333). Her ne kadar buluntu kontekstinin mevcut olmaması ve detaylı incelemesinin de yapılmamış olmasına rağmen eser belki de kent dışındaki bir kutsal alana ya da kült alanına işaret ediyor olabilir.

Kalkhedon territoriumundaki kutsal alanlardan biri, kentin kuzeyinde yer alan ve Xenophon tarafından da anılan Herakles kutsal alanıdır (Xen. Hell. 1.3.7). Bahse konu olan kutsal alan, antik kaynaklarda Herakles'in yatağı olarak anılmakta (Dion. Byz. 95), lokalizasyonuna da Bosporos çevresindeki en yüksek tepelerden olan Yuşa Tepesi önerilmektedir (Yavuz, 2010, s. 15). Yuşa Tepesi ile ilgili yapılan arkeolojik kazılar bu lokalizasyon savı için önemli destek oluşturmaktadır. 1924 yılında İstanbul Arkeoloji Müzeleri tarafından burada yürütülen kazılarda, Aziz

⁸ Nikomedia'da, Roma Dönemi'nde Asklepios, Demeter, İsis, Kybele, Serapis, Tykhe ve Zeus gibi kültlerin olduğu bilinir (Çalık-Ross, 2007, ss. 101-103). Belki de bu kültlerden herhangi biri, bahsi geçen muhtemel kutsal alanın devamı niteliğindedir.

Pantelemon Martyriumu üzerine yapılmış kilisenin kalıntıları arasında MÖ 5. yüzyıla tarihlendirilmiş kabartma parçalarına rastlanmıştır (Makridi, 1929, s. 356). Bu kabartmalar bugün İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde korunurken, 1872 yılında Berlin'e götürülmüş kabartmalar da Yuşa Tepesi buluntularındandır (Blümel, 1966, ss. 56-57). Dolayısıyla burada MÖ 5. yüzyılda bir bayındırlık faaliyeti olduğu anlaşılmaktadır.

Kalkhedon'a bağlı kutsal alanlardan bir diğeri de Bosporos'a hâkim konumdaki Hieron'dur. Bugün Anadolu Kavağı üzerine lokalize edilen Hieron'un Antik Çağ tarihine dair literatür bilgileri mevcut ise de, arkeolojik bakımdan aynı şey söylenemez. Dönemin antik kaynaklarında, Herodotos'dan itibaren (Hdt. IV.87) adı geçen Hieron'u (Moreno, 2008, T1-12, T22, T33) Polybios, İason'un Kolkhis'den dönüşünde on iki tanrıya kurban kestiği yer olarak tanımlar (Pol. IV.39.6). Daha geç dönem kaynaklarında burada Zeus Ourios kutsal alanı olduğu anlatılmaktadır. Antik Çağ'a dair bulguların elde edildiği ilk kazı 1863 yılında J. Millingen tarafından yapılmış ve kazılarda mimari ve heykel parçalarına rastlanmıştır. Devşirme olarak kullanılmış, mermer söve ve lento blokları kimi uzmanlar tarafından M.Ö. 4. yüzyıl, kimileri için ise M.Ö. 2. yüzyıla tarihlenmektedir (Moreno, 2008, s. 672, s. 677, dipnot 84, 85). M.Ö. 4. yüzyıla tarihlenen bir yazıt da yine Hieron'dan bulunmuş ancak kültlere dair bir veri içermemektedir (Türkoğlu, 2017, ss. 331-332, KY001). Hieron'un üzerindeki Orta Çağ kalıntılarının yarattığı tahribatın yanı sıra, önemli kısmının askeri bölge olmasından dolayı güncel çalışmalarda da henüz Antik Çağ'a dair pek veri elde edilememiştir.

Propontis'in Kuzeyi

Propontis'in kuzeyi, antik Thrakia bölgesi sınırları içinde kalmaktadır. Bölge sahilleri Bosporos'dan itibaren batı yönünde ilerlerken Bisanthe'den sonra güneydoğu yönüne ilerler ve Hellespontos'un başlaması ile Propontis son bulur. Zaman zaman Pers İmparatorluğu hâkimiyetinde kalsa da, Thrak kralları ve Hellen polislerinin özerk oldukları da bilinir.

Byzantion ve Çevresi

Bosporos'un güney girişinin batısında ve Kalkhedon'un karşı kıyısında Sarayburnu ve güneyindeki bölgede konumlanmış olan Byzantion antik kenti, gerek yakın çevresinin gerekse tüm Propontis bölgesinin en nüfuzlu kentlerindedir. Arkaik ve Klasik dönemlerine dair literatürdeki bilgilerin yanı sıra İstanbul Arkeoloji Müzeleri tarafından yapılan kazılarla rastlanan veriler kentin tarihçesine arkeolojik anlamda önemli katkılar sunmaktadır.⁹

Bir Megara kolonisi olan kentin, diğer kolonilerde olduğu gibi baş tanrısının Apollon olduğu iddia edilir. Apollon kutsal alanına dair bilgiler, Hellenistik ve sonrasına tarihlenen yazıtlardan bilinmekte olsa da (Loukopoulou ve Łaitar, 2004, s. 917) kentin M.Ö. 4. yüzyılda basmış olduğu sikkelerde tanrının tasvirleri kullanılmıştır (Schönert-Geiss 1970, Kat. 951-953).

Byzantion'un kutsal alanları ile ilgili en önemli bilgiler öncelikle antik kaynaklardan gelir. Byzantion ve territoriumu, tüm Antik Çağ boyunca pek çok külte ve kutsal alana ev sahipliği yapmıştır (Yavuz, 2010). Arkaik ve Klasik Dönem'deki varlığı Herodotos tarafından aktarılan, kentin içinde inşa edilmiş Artemis Orthosia sunağı (Hdt. IV.87) ve tanrıçanın kültü kentin Megaralı kökenlerine vurgu yapar (Loukopoulou ve Łaitar, 2004, s. 917). Yine Herodotos tarafından aktarıldığına göre kente bağlı bir de Dionysos tapınağı vardır (Hdt. IV.87).

Apollon ve Artemis'in yanı sıra kent surları dışında, Pluton ve Hera tapınakları olduğu ancak bu tapınaklardan Hera'ya adanmış olanın I. Dareios, Pluton'a adanmış olanın II. Philippos tarafından yıkıldığı Dionysios Byzantios tarafından aktarılır (Dion. Byz. 14). Yine kendisinin aktardı-

⁹ Detaylı bilgi için bkz. Öncü, 2013; Öncü, 2014.

ğına göre kentin yeni kurulduğu dönemlerde Thraklar ile yapılan bir mücadelenin kazanılması onuruna bugünkü Unkapanı civarında olduğu ileri sürülen bir noktaya Athena Skedasias sunağı yapılmıştır. Aynı civarda ilk yerleşimcilerden olan Arkadialılar tarafından Zeus Hapsasios'a adanmış bir tapınak yapılmıştır (Dion. Byz. 16-19). Ancak bu her iki yapı ve kent alanı içinde olduğu anılan eski Poseidon tapınağı (Dion. Byz. 9) için tarihlerine dair bir veri yoktur.

Byzantion'da kent dışındaki kutsal alanların oldukça yaygın olduğu görülür. Henüz bu kutsal alanlar her ne kadar arkeolojik olarak kanıtlanamamış olsalar da varlıkları diğer muhtemel kutsal alanlar hakkında bilgiler verir. Dionysios Byzantios'un eserinde Haliç ve kuzeyi anlatılmış ancak kentin güney kıyılarına pek değinilmemiştir. Kentin yerleşim alanına kuş uçuşu 3 km uzaklıkta olan Yenikapı (Theodosius Limanı) kent çevresinin erken yerleşme alanlarından. Lykos Deresi'nin Propontis'e döküldüğü nokta olan bu bölge Arkaik ve Klasik Dönem'e dair de veriler içermektedir. Kazılardan bulunan, dönemin deniz taban seviyesinde olduğu belirtilen seramikler ışığında, bölgenin bir barınak olduğu ve kuvvetli kuzey rüzgârları eserken yarımadayı dönemeyen gemilerin yükünü boşalttığı ya da zarar gören ürünlerin temizlendiği bir nokta olarak değerlendirilmektedir (Öncü, 2013, s. 20; Öncü, 2014, s. 147). Yenikapı ile ilgili kazılar öncesinden bir buluntu ise bugün İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde 6001 envanter numarası ile korunan bir kouros parçasıdır (Pasinli, 2009, s. 131). Liman niteliği arkeolojik olarak kanıtlanmış olan Yenikapı'da bulunmuş kouros parçası ile belki bir geminin yüküydü ve buraya indirilmişti. Bu konuda daha zayıf bir ihtimal ise heykelin bu çevredeki bir Arkaik Dönem'de bir kutsal alanında sergilendiğidir ki teori üzerine ne antik kaynaklardan ne de arkeolojik kazılardan bir destek yoktur.

Ancak Byzantion'un çevresinde yaygın olan kent dışı kutsal alanlar, burada bir temenosun var olabileceği teorisine tek dayanaktır.

Byzantion'un tıpkı komşusu Kalkhedon gibi, Bosporos çıkışında, bugün Rumeli Kavağı'na lokalize edilen bir Hieronu vardır. Polybios tarafından aktarıldığına göre karşı kıyısındaki Kalkhedon Hieronu'nun 12 stadia uzaklıkla bir Sarapis tapınağı vardır (Pol. IV,39.6). Burada, Dionysios Byzantios tarafından anlatıldığı üzere Sarapis'in yanı sıra bir de Phryg Tanrıçası (Kybele) Tapınağı bulunmaktadır (Dion. Byz. 75) ancak tapınağın tarihçesi ile ilgili başka veri yoktur.

Resim 8: Yenikapı Kourosu (Pasinli, 2009, Kat. 131).

Perinthos

Perinthos ya da bugünkü adıyla Marmara Ereğlisi, Selymbria'nın batısında, Ganos'un doğusunda (Skyl. 67), Propontis'in kuzey kıyılarında konumlanmış en önemli kentlerdendir. Perinthos'un bir Samos kolonisi olduğu antik kaynaklarca aktarılmakta, kuruluş tarihi için ise 602 yılı verilmektedir. Gerek bu bilgiler gerekse bulunan yazıtlar ve çevresindeki Heraion'un varlığı ile baş tanrıçasının Hera olduğu kabul edilir (Loukopouplou ve Łaitar, 2004, s. 920). Kentteki çeşitli kültürler Roma Dönemi kaynaklarından (Sayar, 1998, Kat. 289) bilirse de bu kültürlerin Arkaik ve Klasik Dönem'de var olduklarını kanıtlayacak kanıt azdır.

Yukarıda da anıldığı gibi kentin baş tanrıçası Hera olmakla beraber, bu kültürün izleri hem Perinthos civarında hem de anakent Samos'da görülmektedir. Perinthoslu (Me?)niskos ve

Demi(s)'in adaklarının listesini içeren yazıt M.Ö. 525 civarına tarihlendirilmekte, bu zengin adakların adanmasının kentin MÖ 512 tarihinde Megabyzos tarafından (Hdt. V.2) yenilgilerinin öncesine verilmesi akla yatkın görülmektedir (Jeffery, 1963, ss. 365-366).

Kentte, Arkaik ve Klasik Döneme dair yürütülmüş bir kazı çalışması olmadığından dolayı kültlerle ilgili arkeolojik kalıntılar yalnızca birkaç adak stelinden bilinir. Bunlardan bir tanesi bugün Tekirdağ Müzesi'nde 2573 envanter numarası ile korunmakta olan naiskos tipinde Kybele adak stelidir.¹⁰ Perinthos'dan bulunduğu söylenen ancak bugün akıbeti bilinmeyen eserlerden iki tanesi de naiskos tipinde adak stelleridir. Stamoulis Koleksiyonu'na dâhil eserlerden birinin çizimi yayınlarda geçerken, diğerinden sadece söz edilmektedir. Stellerden ilki, "*Cepheden stel: oturan kadın (Kybele), kucagında aslan tutar, Arkaik ushup, Karşılaştırma: Rhaedestos yontusu ile özdeş*" olarak değerlendirilmiştir (Dumont, 1892, s. 370, Kat. 62b22 Seure, 1912, s. 575, Kat. 31). Çizimi ya da fotoğrafı olmayan diğer stel ise "*Cepheden stel: oturan kadın, aslan tutar. Arkaik üshup. Karşılaştırma: Kat. 62b22*" şeklinde tanımlanmıştır (Dumont, 1892, s. 398, Kat. 74z17). Bu eserlere ek olarak Perinthos'dan bulunmuş olduğu muhtemel bir kouros başı bugün Berlin Müzeleri'nde korunmaktadır (Blümel, 1963, s. 36, Kat. 26).

Bugün kayıp olan ve detaylı incelemeleri ve tarihlendirmeleri yapılmamış adak stelleri bir yana, Tekirdağ Müzesi 2573 sayılı naiskos tipi adak steli ışığında Perinthos çevresinde, makaleye konu olan dönemlerde bir Ana Tanrıça kültü olduğu anlaşılmaktadır. Ancak buluntuların arkeolojik kontekstlerinin eksik olması sebebiyle külte veya muhtemel kutsal alana dair detaylı bir çıkarımda bulunmak mümkün gözükmemektedir.

Heraion Teikhos

Heraion Teikhos ise Perinthos territoriumunda yer alan bir yerleşmedir ve antik kaynaklarda polis olarak anılır (Hdt. IV.90). Attika Delos Deniz Birliği Tribute Listeleri'nde geçmeyen kentin Samos kolonisi ya da Perinthos'un ardından, Samos kökenli Perinthoslular tarafından kurulmuş, ikinci dalga koloni olduğu önerilir (Loukopouplou ve Łaitar, 2004, ss. 918-919; Atik, 2016, s. 76).

Kent alanında 2000 yılından bu yana sürdürülen kazı çalışmaları neticesinde, höyük yerleşimi olan alanda, en alttaki MÖ 3. binyıl tabakaları haricinde en erken mimari buluntu MÖ 7. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Akropoliste yürütülen çalışmalarla bu sürece tarihlenen, "*Hera/Kybele Kutsal Alanı/Tapınak*" olarak adlandırılan yapı kompleksi ortaya çıkarılmıştır. Bu alan tüm Propontis çevresinde, Arkaik ve Klasik Dönem tabakaları kazılmış olan ilk ve tek yapı olma özelliği taşımakta, yalnızca Thrakia için değil, içerdiği Hellen kökenleri bakımından da tüm Propontis çevresindeki kutsal alanlara dair fikir vermektedir. MÖ 7. yüzyıldan itibaren kullanılagelen kutsal alanda MÖ 4. yüzyılda ise birkaç farklı yapılaşma faaliyetlerine sahne olduğu kazılarla anlaşılmıştır. Kutsal alanın en eski yapısının 18x11 m ölçülerinde olduğu, çatısının ahşap direklerle taşındığı tespit edilmiş ve içinde fresco ve stucco bezemelere rastlanmıştır. Zaman içinde ana mekâna, doğu yönünde ek odalar eklenerek tapınağın büyütüldüğü tespit edilmiştir (Atik, 2016, s. 82).

Kazılar sayesinde kutsal alandaki ritüel ve sunu çeşitliliği ile ilgili veriler de ele geçmiştir. MÖ 7-5. yüzyıllar arasında pişmiş toprak figürinler ve seramikler burada tanrıçaya sunulmak üzere bırakılmıştır. MÖ 4. yüzyıl ile beraber kutsal alanda ateş yakıldığı, yiyeceklerin pişirilerek sunu sekileri üzerinden dağıtıldığı in-situ buluntular ile tespit edilmiş, siyah firnisli içki kapları ve tabaklar, balık tabakları ve Thraklar ile ilişkilendirilen gri seramikler bulunmuştur. Yine kutsal alanın MÖ 4. yüzyıl evresinde, ana mekânın önündeki döşemenin altında ve açık alanda

¹⁰ Söz konusu eser bu derginin içinde ayrı bir makale olarak Arş. Gör. H. Arda Bülbül tarafından incelenmektedir. bkz. Bülbül, 2019.

bothroslar saptanmış, bunlar içinden kap parçaları ve tanrıçaya adanmış hayvan ve özellikle Thraklar ile ilişkilendirilen köpek kemikleri bulunmuştur. Yalnızca Arkaik ve Klasik Dönem değil, sonraki sürece dair bulgular da bir arada değerlendirilerek kutsal alanın Hera/Kybele ya da diğer bir deyimle Ana Tanrıça'ya adandığı tespit edilmiştir (Atik, 2016, sa. 82-83).

Tekirdağ ve Çevresi

Bir antik kente lokalizasyonu tam netleşmemiş olan Tekirdağ il merkezi, özellikle Arkaik Dönem'de kültür ve kutsal alanlar ile ilişkilendirilebilecek heykel buluntuları ile nispeten zengin bir koleksiyon sunmaktadır. Buna rağmen eserlerin çok eski tarihlerde bulunmuş olmaları ve buluntu konteksti bakımından pek veriyi beraberinde getirmemeleri sebebiyle bazı hususlarda soru işaretleri bırakmaktadır. Söz konusu buluntular genellikle Tekirdağ, Rodosto = Rhaidestos, Panidon = Panion ve Bisanthe isimleri ile kaydedilmiştir.

Resim 9: Tekirdağ Kourosu (Bayburtluoğlu, 1970, Lev. I).

1965 yılında İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ne kazandırılan ve bugün 5760 envanter numarası ile teşhir edilen kouros torsosunun, Tekirdağ Şarap Fabrikası'nın (bugünkü Mey İçki Fabrikası, 100. Yıl Mahallesi) batısından bulunduğu söylenmektedir (Bayburtluoğlu, 1970, s. 347) (Resim 9). Bu eserin buluntu yeri, İstanbul Arkeoloji Müzeleri kayıtlarında Bisanthe olarak da geçmektedir. Tekirdağ'da bulunmuş eserlerden bir diğeri de normal boyutların altındaki bir kourosa ait baştır. Bugün Tekirdağ Müzesi'nde teşhir edilmekte olan eserin buluntu yeri olarak da Tekirdağ anılmaktadır.

Son grup eserler de Cumhuriyet öncesinde bulunarak, o dönemde Tekirdağ'da bir arkeoloji müzesi misyonu da üstlenmiş Trakya Eğitim Derneği (Θρακικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου) koleksiyonunda yer alırken, 1922 yılında mübadele sırasında Yunanistan'a kaçırılmış eserlerdir. Bugün Selanik Müzesi envanterinde yer alan bu grup eserlerin içinde gerçek boyutların altında bir kouros, bir de kore torsosu bulunmaktadır (Adam-Veleni ve ark., 2016, ss. 167-168).

Bu heykellerden Selanik Arkeoloji Müzesi MΘ 929 envanter numaralı korenin buluntu yeri tam olarak bilinmemekte ancak Vize buluntusu olduğuna dair fikirler ileri sürülmektedir. Arkeolojik değerlendirmeler ışığında eserin Samos örnekleri ile paralel bir üslupta, Prokonnesos mermerinden yontulduğu tespit edilmiştir (Adam-Veleni ve ark., 2016, ss. 262-264). Dolayısıyla Marmara kıyılarındaki bir kentten bulunmuş olması daha muhtemeldir.

Selanik Müzesi MΘ 930 envanter numaralı, giyimli kourosun ise Rhaidestos yakınlarındaki bir köyden bulunmuş olduğu bilinmektedir. Literatürde heykelin, Miletos'dan ithal edilmiş olabileceği öne sürülmekte ancak malzemesinin Prokonnesos mermeri olduğu var sayılırsa yerel bir atölyede Batı Anadolu üslubunda yontulmuş olduğu kabul edilir (Adam-Veleni ve ark., 2016, ss. 265-267). Bunlara ek olarak aynı katalogdaki 28 numaralı stelin, Geç Arkaik - Erken Klasik Dönem tapınağına ait bir mimari parça olduğu, Roma Dönemi'nde adak steli olarak tekrar yontulmuş olması gerektiği ileri sürülmektedir (Adam-Veleni ve ark., 2016, ss. 167-168). Sonuç olarak Tekirdağ

civarında bulunmuş bu eserlerin, civarda yer alması olası bir kutsal alana ait olması muhtemel görülebilir.

Sonuç

Makale kapsamında, bazıları Hellenistik ve Roma Dönemi'nde kaleme alınmış antik kaynaklar ve de konu ile ilgisi olan yayınlanmış eserler yeniden değerlendirilerek, Propontis etrafındaki bölgelerde tapım gören kültlere ve yer alan kutsal alanlara dair çıkarımlarda bulunulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda deniz çevresinde kalan bölgelerde nasıl etnik olarak bir birlik yok ise kültürler açısından bir birlik olmadığı söylenebilir. Bölgenin çok kültürlü yapısı, inanışları temelden etkileyen bir faktör olduğu gibi aynı zamanda kültürlerin çeşitlenmesi ve de yeni kültürlerin yayılımı bakımından destekleyicidir (Harita 1, Tablo 1).

Bugün elimizde çok veri olmayan, aynı zamanda bölge kimliği ve karakterinin de tam olarak netleşmediği Arkaik ve Klasik dönemde bölgedeki koloni kentlerinde ana kentin etkisi ile Hellen kültürünün yayılımı olduğu rahatlıkla gözlemlenebilir. Propontis'deki deniz yolları ile birbirleri ile bağlantılı Hellen kolonistler tarafından bölgeye tanıtılan Hellen tanrıları, bölgedeki kült çeşitliliğinin önemli etmenlerinden olmuştur. Kolonici Hellenler'in, yoğun etkileşimde oldukları yerli nüfusa oranı hakkında pek de bilgi sahibi olmamamıza rağmen, sonradan yerleştikleri topraklarda, özellikle kıyı bölgelerde kültürel bir asimilasyona sebep oldukları söylenebilir.

Tıpkı Hellenler gibi Persler de bölgeye kendi kültürlerini getirmiş ancak bu kültürler sadece onların varlık gösterdikleri alanlarda sınırlı kalmıştır. Daskyleion'daki kutsal alan ve Persler tarafından yönetilen Kios sikkelerinde görülen Mithras figürleri buna örnek gösterilebilir.

Thrak, Bithyn, Phryg ve Mysler'in yerel kültlere dair veriler hakkındaki çıkarımlar, gerek yerli halklara dair pek araştırma yapılmaması, gerekse bu toplulukların materyal kültürlerinin dominant bir karakterinin olmaması sebebiyle son derece kısıtlı kalmaktadır. Buna rağmen Phryg tanrıçası Kybele ya da daha genel Anadolulu karakteri ile Ana Tanrıça'nın kültürünün, pek çok yönden Hellen egemenliği altında olduğu varsayılabilir. Propontis çevresinin neredeyse tamamında görülmesi önemli bir yerel etki olarak sayılabilir.

Ritüellerin icra edildiği kutsal alanlar, sunaklar ya da tapınaklara ek olarak kültlere dair detaylara ulaşabilmek, bölgedeki araştırmaların ve de özellikle kazı çalışmalarının eksikliği yüzünden çok mümkün olmamaktadır. Buna rağmen eldeki verilere göre klasik Hellen tapınağı tarzındaki yapılarla örnekler: Sidene Tapınağı ve Kyzikos'ta ya da çevresinde konumlanmış tapınak gösterilebilirken, Heraion Teikhos'da kazılar ile ortaya çıkarılmış, Hellen tarzına pek uymayan ve ihtiyaca binaen geliştirilen tapınak kompleksinin de olduğu görülmektedir. Bölgede açık hava kutsal alanları da elbette bu dönemde var olmalıdır ancak özellikle Propontis'in Anadolu kıyılarında bu türdeki kutsal alanlara dair arkeolojik veriler çok azdır.

Antik Kaynaklar

- Anth. Grec. (= *Anthologia graeca*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: *Anthologia graeca epigrammatum Palatina cum Planudeai*. Çev. H. Stadtmüller. Leipzig 1894.
- Apoll. Rhod. (= Apollonios Rhodios, *Argonautika*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Apollonios Rhodios, *The Argonautica*. Çev. R. C. Seaton. Londra 1912.
- Aristot. frag. (= *Fragmenta Aristotelis*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Aristoteles, *Fragmenta Aristotelis*. Çev. A. Heitz. Paris 1869.

- Demosth. (=Demosthenes)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Demosthenes, *Orations Vol. VI: Orations 50-59 Private Cases*. In *Neaeram*. Çev. A. T. Murray. Londra 1939.
- Diod. (=Diodoros Sikeliotes, *Bibliotheka historika*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Diodorus Siculus, *Library of History Vol. X: Books 19.66-20*. Çev. R. M. Geer. Londra 1954.
- Dion. Byz. (=Dionysios Byzantios, *Anaplous Bosporou*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Dionysios Byzantios, *Boğaziçi'nde Bir Gezinti*. Çev. M. F. Yavuz. İstanbul 2010.
- Hdt. (=Herodotos, *Historia*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Herodotos, *The Histories*. Çev. A. D. Godley. Cambridge 1920.
- Hom. II. (=Homeros, *Illias*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Homeros, *The Illiad*. Çev. A. T. Murray. Londra 1924.
- Mela. (=Pomponius Mela, *De situ orbis*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Pomponius Mela, *Description of the World*. F. E. Romer. Ann Arbor 1998.
- Paus. (=Pausanias, *Hellados Periegesis*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Pausanias, *Description of Greece*. Çev. W. H. S. Jones. Londra 1918.
- Plin.nat. (=Gaius Plinius Secundus, *Naturalis Historia*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Plinius, *The Natural History*. Çev. J. Bostock. Londra 1855.
- Pol. (=Polybios, *Historiai*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Polybios, *The Histories*, Volume II. Çev. W. R. Paton. Londra 1922.
- Ptol. (=Klaudios Ptolemaios, *Geographia*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Ptolemaios, *The Geography*. Çev. E. D. Stevenson. Dover 1991.
- Skyl. (=Pseudo-Skylaks, *Periplous*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Pseudo-Skylaks, "Periplous". Çev. M. Arslan. *Mediterranean Journal of Humanities*, II/1, 2012, 239-257.
- Steph. Byz. (=Stephanos Byzantios, *Ethnika*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Stephanos Byzantios, *Ethnicorum*. Çev. A. Meineke. Berlin 1849.
- Strab. (=Strabon, *Geographika*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Strabon, *The Geography of Strabo*. Çev. H. C. Hamilton, W. Falconer. Londra 1903.
- Xen.hell. (=Ksenophon, *Hellenika*)
Kullanılan Metin ve Çeviri: Ksenophon, *Hellenica Books 1-4*. Çev. C. L. Brownson. Londra 1918.

Modern Kaynaklar

Adam-Veleni, P., Tsagaraki, E., Chatzinikolaou (Eds.), (2016). *Rhaidestos - Thessaloniki. Antiquities in a Refugee Journey*, Thessaloniki.

Akurgal, E. (1965). Neue archaische Bildwerke aus Kyzikos. *AntK*, 8/2, ss. 99-103.

- Atik, N. (2016). Tekirdağ'da Thraklar ve Heraion Teikhos Kenti. *Arkeoloji ve Sanat*, 152, ss. 75-86.
- Avram, A. (2004). The Propontic Coast of Asia Minor. In M. H. Hansen, T. H. Nielsen (Eds.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (ss. 974-999), Oxford: Oxford University Press.
- Bakır, T. (2004). Daskyleion'da Phrygler. T. Korkut (Ed.), *60. Yaşında Fahri Işık'a Armağan; Anadolu'da Doğdu* içinde (ss. 55-67). İstanbul: Ege Yayınları.
- Bakır, T. (2011). *Daskyleion*, Balıkesir: Dileksan.
- Baran-Çelik, G. (2018). İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ndeki Kadıköy Buluntuları. N. Karul, İ Türkoğlu, O. Tekin, G. Baran-Çelik, M. Dobrovits (Eds.), *Tarih Öncesi Dönemden Orta Çağ'a Kadıköy Arkeolojisi* içinde (ss. 45-62). İstanbul: Kadıköy Belediye Başkanlığı Kültür Yayınları.
- Bayburtluoğlu, C. (1967). İzmit'te Bulunmuş Olan Arkaik Kuros Başı. *Belleten*, XXXI/123, ss. 331-334.
- Bayburtluoğlu, C. (1970). Tekirdağ Kurosü. *Belleten*, XXXIV/135, ss. 347-351.
- Blümel, C. (1940). *Staatliche Museen zu Berlin; Katalog der Sammlung Antiker Skulpturen Band II/I*. Berlin/Leipzig: H. Schoetz & Company, G.M.B.H.
- Blümel, C. (1963). *Die archaisch griechischen Skulpturen der Staatlichen Museen zu Berlin*. Berlin: Akademie Verlag.
- Blümel, C. (1966). *Die klassisch griechischen Skulpturen der Staatlichen Museen zu Berlin*. Berlin: Akademie Verlag.
- BMC Bithynia (1889). *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum, Greek Coins of Pontus, Paphlagonia, Bithynia and the Kingdom of Bosporus* (Ed. R. S. Poole). London: The Trustees.
- BMC Mysia (1892). *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum, Greek Coins of Mysia* (Ed. W. Wroth). London: The Trustees.
- BMC Troas (1894). *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum, Greek Coins of Troas, Aeolis and Lesbos* (Ed. W. Wroth). London: The Trustees.
- Bora, A. (2016). Antik Dönemde Astakos, Nikomedia ve Herakleia Pontika Kentleri Arasındaki İlişkilere Dair Bazı Düşünceler. A. Efiloğlu, N. Hatunoğlu, H. Özer, T. Gürdal, H. Sankır (Eds.), *İnsan, Kimlik, Mekân Bağlamında Zonguldak Sempozyumu Bildirileri 16-18 Ekim 2014* içinde (ss. 111-128). Ankara: Bülent Ecevit Üniversitesi.
- Bülbül, H. A. (2019). Perinthos'tan "Oturana Tanrıça": Arkaik Dönem Propontis Çevresi Atölye Sorunsalı Üzerine Düşünceler. *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 2019; 3 (19), İstanbul.
- Çalık-Ross, A. (2007). *Ancient İzmit; Nicomedia*. İstanbul: Delta Yayınevi.
- Carabella, M. T. (1879). Fouilles de Cyzique. La Tombe d'un athlete et les jeux gymniques a Peramo. *RA*, 37, ss. 204-215.
- Collitz, H., Bechtel, F., (1905). *Sammlung der Griechischen Dialekt-Inschriften 3.2*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Corsten, T. (1985). *Die Inschriften von Kios (IK 29)*. Bonn: Habelt.
- Çevirici, F. (1998). *Kültür Açısından Daskyleion Terrakottaları* (Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi.
- Dumont, A. (1892). *Mélanges d'archéologie et d'épigraphie*. Paris: Belles Lettres.
- Erpehlivan, H. (2018). *Propontis'in Güneydoğusunda M.Ö. 1. Binyıl Yerleşmeleri ve Mezar Tipleri* (Doktora Tezi). İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.
- Hasluck, F. W. (1902). Sculptures from Cyzicus. *BSA*, 8, ss. 190-196.
- Hasluck, F. W. (1910). *Cyzicus; Being Some Account of the History and Antiquities of that City, and of the District Adjacent to it, with the Towns of Apollonia ad Rhyndacum, Miletopolis, Hadriantherae, Priapus, Zeleia, etc.* Cambridge: Cambridge University Press.

IG I³ (1981). *Inscriptiones Graecae I: Inscriptiones Atticae Euclidis anno anteriores. Fasc. 1: Decreta et tabulae magistratum* (Ed. D. Lewis). Berlin: De Gruyter.

Jeffery, L. H. (1963). *The Local Scripts of Archaic Greece*. Oxford: Clarendon Press.

Karagöz, Ş. (2013). *Kleinasiatisch-Gräko-Persische Kunstwerke im Archäologischen Museum von Istanbul* (IstForsch 54). Tübingen: Wasmuth, E. Auflage.

Koçel-Erdem, Z. (2012). Astakos Kazısı. *TEBE Haberler*, 34, ss. 24-25.

Koçhan, N. (2002). Kyzikos'tan Bir Heykel. *AnadoluAraş*, 10, ss. 375-380.

Koenigs, W. (1981). Archaische Bauglieder aus Kyzikos. *AnSt*, 31, ss. 121-128.

Körpe, R. (2010). *Akhaimenid Hâkimiyetinde Troas Bölgesi (M.Ö. 545-M.Ö. 334): Arkeolojik Veriler ve Antik Kaynaklar Işığında Tarihsel Kültürel Bir Değerlendirme* (Doktora Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi.

Laubscher, H. P. (1963/1964). Zwei Neue Kouroi aus Kleinasien. *IstMitt*, 13/14, ss. 73-87.

Lolling, H. G. (1881). Mitteilungen aus Kleinasien III: Inschrift aus Zeleia. *AM*, 6, ss. 229-32.

Loukopoulou ve Laitar, 2004). Propontic Thrace. In M. H. Hansen, T. H. Nielsen (Eds.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis* (ss. 912-923), Oxford: Oxford University Press.

Makridi, T. (1929). Archäologische Funde Türkei. *AA*, 44, ss. 325-358.

Mellink, M. J. (1977). Archaeology in Asia Minor. *AJA*, 81/3, ss. 289-321.

Meral, K. (2007). Kyzikos Kourosu. B. Can, M. Işıklı (Eds.), *Doğudan Yükselen Işık; Arkeoloji Yazıları* içinde (ss. 361-365). İstanbul: Atatürk Üniversitesi Yayınevi.

Moreno, A. (2008). Hieron: The Ancient Sanctuary at the Mouth of the Black Sea. *Hesperia*, 77/4, ss. 655-709.

Neumann, G. (1997). Die zwei Inschriften auf der Stele von Vezirhan. In R. Gusmani, M. Salvini, P. Vannicelli (Eds.), *Frigi e Frigio; Atti del 1° Simposio Internazionale Roma, 16-17 ottobre 1995* (ss. 13-31). Roma: Consiglio Nazionale Delle Ricerche.

Öncü, Ö. E. (2013). Arkaik Klasik ve Erken Hellenistik Dönemlerde Yenikapı Limanı. Z. Kızıltan, G. Baran-Çelik (Eds.) *Saklı Limandan Hikâyeler: Yenikapı'nın Batıkları* içinde (ss. 17-21). İstanbul: Ege Yayınları.

Öncü, Ö. E. (2014). Hellen Kolonizasyon Dönemi'nde Yenikapı Limanı; Arkaik ve Klasik Dönem Buluntuları Üzerinden Bir Değerlendirme. Ş. Baltaş, Ş. Altun (Eds.), *Hayalden Gerçeğe Bir İstanbul Öyküsü; Marmaray* içinde (ss. 142-149). Ankara: Kesişim Yayıncılık.

Pasinli, A. (2009). *Archäologisches Museum Istanbul*. İstanbul: A Turizm Yayınları.

Robert, J., Robert, L. (1950). Inscriptions de l'Hellespont et de la Propontide. *Hellenica*, IX, ss. 78-97.

Sayar, M. H. (1998). *Perinthos-Herakleia (Marmara-Ereğlisi) und Umgebung; Geschichte, Testimonien, griechische und lateinische Inschriften*. Viyana: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Schönert-Geiss, E. (1970). *Die Münzprägung von Byzantion*. Berlin/Amsterdam: Akademie Verlag.

Schwertheim, E. (1983). *Die Inschriften von Kyzikos und Umgebung Teil II: Miletopolis - Inschriften und Denkmäler* (IK 26). Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH.

Seure, G. (1912). Antiquités thraces de la Propontide, Collection Stamoulis. *BCH*, 36, ss. 534-641.

SNG Cop. (1945). *Sylloge Nummorum Graecorum, The Royal Collections of Coins and Medals Danish National Museum* (Ed. N. Breitenstein, W. Schwabacher). Copenhagen: Einar Munksgaard.

SNG von Aulock (1957). *Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland, Sammlung von Aulock* (Eds. P. Franke et al.). Berlin: Verlag Gebr. Mann.

Şahin, M. (2000). *Miletopolis Kökenli Figürlü Mezar Stelleri ve Adak Levhaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Tanrıver, C. (2012). The Cult of Theos Peismatene in Mysia., *EpigrAnat*, 45, ss. 93-99.

Thompson, M. (1965). The Coinage of Proconnesus. *RNum*, 6/7, ss. 30-35.

Türkoğlu, İ. (2014). Civic Coinage of Calchedon. K. Dörtlük, O. Tekin, R. Boyraz-Seyhan (Eds.), *Birinci Uluslararası Anadolu Para Tarihi ve Numismatik Kongresi 25-28 Şubat 2013; Bildiriler içinde* (ss. 589-606). İstanbul: AKMED Yayınları.

Türkoğlu, İ. (2017). *Eskiçağ'da Kadıköy*. İstanbul: Ege Yayınları.

Yavuz, M. F. (2010). *Byzantion ve Çevresinde Yeralan Kutsal Alanlar*. Arkeoidea, 8, ss. 58-77.